

УДК 94 (100)

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-14-21

ПЕШГИРИИ *Розиқзода Абдулҳаким Шерали,*
ДУ ШЎРИШ *доктори илмҳои таърих, профессор,*
ДАР БУХОРО *генерал-майор, (Тоҷикистон, Душанбе)*

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ *Розиқзода Абдулҳаким Шерали,*
ДВУХ ВОССТАНИЙ *д-р ист. наук, профессор, генерал-майор*
В БУХАРЕ *(Таджикистан, Душанбе)*

PREVENTION OF *Rozikzoda Abdulhakim Sherali,*
TWO UPRISINGS *Dr. of History, Professor, general-major*
IN BUKHARA *(Tajikistan, Dushanbe)*
E-MAIL: *roziqzoda_a@mail.ru*

Вожаҳои калидӣ: *ҷадидон, рӯҳониёни мутаассиб, шиа, суннӣ, генерал-губернатор, Агенсии сиёсии Россия дар Бухоро, полтсияи махфӣ*

Вазъияти мураккабу нобасомони Бухорои даҳсолаи аввали асри XX, фаъолияти пинҳонии зиддирусии муллоҳои мутаассиб ва омодагии онҳо ба ду шӯриши дар солҳои 1910 ва соли 1911, ки полтсия аз он ҷилавгирӣ намудааст, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар охири асри XIX ва бахусус ду даҳсолаи аввали асри XX вазъияти Бухоро аз ҳар ҷиҳат чандон ором набуд. Мочарои фоҷиабори шиа ва суннӣ вазъи ноороми пойтахтро боз ҳам муташанниҷтар гардонид. Баъд аз фуруи нишонидани фоҷиаи шиа ва суннӣ ва таҳқиқи сабабҳои он ҳукуматдорони мустамликавии Россия назорати махфиро аз болои ҳуди амир, амалдоронаш, рӯшанфикрон, ҷадидон ва муллоҳои мутаассиб пурзӯр намуданд. Хусусан, полтсия хеле фаъол гаишта, ғумоштаҳои худро дар ҳар маҳаллаву гузар ва бозору корвонсароҳо гузошта, ба таври махфӣ аз онҳо маълумоти зарурӣ гирд меовард. Ҳукумати подшоҳии Россия аз он дар таҳлука афтода буд, ки ҳисси русбадбинӣ дар байни рӯҳониён рӯ ба афзоиши дошт ва мабодо он ба як ҳаракати калони зиддирусӣ табдил ёбаду ба он Афғонистону Туркия низ ҳамроҳ шаванд. Дар натиҷаи бурдани корҳои оперативӣ-ғумоштавӣ ба полтсияи Россия муяссар гаишт, ки аз ду шӯриши дар шаҳри Бухоро, ки рӯҳониёни мутаассиб ташкил карданӣ буданд, пешгирӣ намояд.

Ключевые слова: *Бухара, джадиды, реакционные священники, шииты, сунниты, генерал-губернатор, политическое агентство России, тайная полиция*

Рассматривается сложная ситуация в Бухаре в первой декаде XX века, подпольная антирусская деятельность реакционных священников и подготовка двух восстаний в 1910 и 1911 годах, которые были предотвращены полицией. В конце XIX века, и особенно в двух декадах XX века, ситуация в Бухаре была беспокойной. Трагическая авантюра шиитов и суннитов усугубила и без того беспокойную обстановку в столице эмирата. После урегулирования трагической авантюры шиитов и суннитов и расследования её причин, колониальные институты России усилили контроль и слежку над деятельностью эмира, чиновников его двора, интеллигенции, джадидов и реакционных священников. Полиция заметно активизировала свою деятельность и собирала секретную информацию от своих агентов в кварталах города, на базарах и в караван-сараях. Царская Россия больше всего опасалась, что антирусские настроения реакционных священников превратятся в мощное движение и Бухара

может присоединиться к Афганистану или Турции. В результате проведения оперативных шагов русским полицейским удалось предотвратить два восстания в Бухаре.

Key-words: *Bukhara, Jadids, reactionary priests, Shiites, Sunnits, General-Governor, Russian political agency in Bukhara, secret police*

The article dwells on the difficult situation of the first decade of the twentieth century in Bukhara, the underground anti-Russian activities of reactionary priests and the preparation of two uprisings in 1910 and 1911 which were prevented by the police. At the end of the nineteenth century and especially in the two decades of the twentieth century the situation in Bukhara was tumultuous. The tragic adventure of Shiites and Sunnits aggravated the already turbulent situation in the emirate's capital. After the tragic adventure caused by Shiites and Sunnits and investigation of its causes being settled, the colonial institutions of Russia strengthened control and surveillance over the activities of emir, officials of the emir's court, intellectuals, Jadids and reactionary priests. The police rather intensified their activities and collected secret information from their agents in urban quarters, bazaars and caravanserais. Tsarist Russia was mostly apprehensive of anti-Russian moods of reactionary priests supposed to be turned into a powerful movement because Bukhara might join Afghanistan or Turkey. As a result of the operative measures of the Russian police one managed to prevent two uprisings in Bukhara.

Дар дахсолаи охири асри XIX ва аввали асри XX вазъи Бухоро чандон амну ором набуд [ниг.1; 6; 8]. Идома ёфтани Ҷанги якуми ҷаҳон, тезу тунд гардидани муборизаҳои сиёсӣ дар Россияи подшоҳӣ, шӯриши соли 1916 дар Туркистон, ба Бухоро ворид гаштани маҷаллаву рӯзнамаҳои руҳияи озодихоҳидошта ва дар ин замина дар аморат паҳн гардидани ғояҳои сиёсӣ-инқилобӣ зиддиятҳои дар ҷомеа ҷойдоштаро боз ҳам шиддатнок намуданд. Хусусан зиддияти байни ҳукумати амир ва ҷадидон-ҷавонбухороиён (ислоҳотхоҳон) аз як тараф ва муқобилияти қадимиён-консерваторон (амалдорони амир), муллоҳои ҷоҳилу мутаассиб аз ҷониби дигар, характери ниҳоят тезу тундро касб намуд. Дар натиҷа қадимиён, ки дар мамлакат чизеро тағйир додани набуданд ва ҷадидон-ислоҳотхоҳон, ки аксарияташон ҷавонони равшанфикри таҳсилкардаю ҷаҳондида буданд, ба ду ҷабҳаи муқобил ва оштинопазир табдил ёфтанд. Аз ин гуна вазъият қувваҳои беруна ҳам ба манфиати ҳеш истифода бурдани мешуданд. Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки Бухоро дар ин айём ба саҳнаи муборизаю кашмакашиҳои манфиатҷӯёни дохилию хориҷӣ табдил ёфта буд.

Дар ин муборизаҳо агар ҳукумати амирӣ, амалдорон ва рӯҳониёни мутаассиб аёну ноён манфиатҳои худро авлотар ҳисобанд, ҷадидон-ислоҳотхоҳон манфиатҳои милливу ватаниро муқаддартар муҳимтар медонистанд. Дар афкори ҷадидон-ислоҳотхоҳон дин ва миллат бо ҳам тавҷам ва Бухоро ҳамчун «Ватан» ба қалам дода мешуд. Ҷунончи, яке аз сарварони мафкурасози ҷадидон Абдурауфи Фитрат, ки 4 сол дар Туркия таҳсил кардаву он ҷо зиндагӣ карда буд, ҳиссиёти ҳешро нисбат ба Бухоро ҳамчун «Ватан» ҷунин ифода кардааст:

Ватани ман, аҳ, аҳ чи ватан!

Сачдағоҳи ҷону тани ман,

Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман,

ҳам ҷамани ман.

Ҷадидон дар байни мусулмонон-точикон, ўзбекҳо, тоторҳо, эронихою афғонҳо ва дигар қавму миллатҳо тафриқа намегузоштанд. Аз ин ҷост, ки намояндаи дигари ҷадидон шоир Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ донишманди 4 забон – туркӣ, форсӣ, арабӣ ва русиро ба мусулмонони аморат тавсия меод ва таъкид мекард, ки «... забони туркӣ забони аксарияти аҳолии Туркистон, аммо форсӣ забони мадраса ва удабо; забони арабӣ забони

Ислом ва забони русӣ забони империяе мебошад, ки дар он мусулмонони Туркистон зиндагӣ мекунанд. Ин забонҳо барои зинда мондан ва дар ҷаҳон зистан заруранд» [2].

Ҷадидон дар шароити мустамликавию таҳдидҳои доимии ҳукумати амирӣ ва фишори саҳти муллоҳои ҷоҳилу кӯхнапараст беҳбудии кишварашонро меҳостанд ва бо ҳамин мақсад онҳо худро ба арсаи мубориза зада буданд.

Россияи подшоҳӣ, ки дар минтақа нақши метрополияро бозӣ мекард, ҳаргиз намехост, ки вазъи мавҷуда тағйир ёбад, зеро ҳалалдоршавии авзои сиёсӣ иҷтимоӣ ҳаргиз ба манфиатҳои геополитикиаш набуд. Бинобар ин, Россия аз тамоми воситаҳои имкониятҳои истифода мебард, ки вазъият дар минтақа ҳалалдор нагардад ва ҳамон як оромии нисбӣ идома дошта бошад. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ низ хеле хуб дарк мекарданд, ки хурдтарин ҷунбиш ва ҳаракат дар Бухоро ҳар лаҳза метавонад ҷанбаи зиддирусӣ касб намояд. Аз ин ҷост, ки ҳам генерал-губернатори Туркистон, ҳам Агентии сиёсии Россия дар Бухоро аз ҳама гуна ғояҳои зиддирусӣ, ҷунбишу ҳаракатҳои сиёсӣ дар аморат, очилан пешгирӣ менамуданд.

Дар меҳвари андеша ва афқору омоли ҷадидҳо, ислоҳоти мактабу маориф ва замонавӣ сохтани низомии мавҷудаи таҳсил қарор дошт, вале ин ғояҳо ва ҳаракатҳо ба амир, ҳукуматаш, муллоҳои ҷаҳолатпарасту мутаассиб ва ҳукумати мустамликавии Россия чандон хушоянд набуд.

Ҳукумати подшоҳии рус аз бедории сиёсии мардуми Бухоро ҳамеша ҳарос дошт ва аз он тарс дошт, ки мабодо ҳаракати ҷадидон-ислоҳотхоҳон ба муборизаи ошқорои зиддирусии мусулмонон табдил ёбад. Ҳукумати мустамликавӣ хуб медонист, ки дар ин ҳолат Афғонистону Туркия метавонистанд аз Аморати Бухоро пуштибонӣ намоянд. Бинобар ин, ҳукуматдорони мустамликавии рус вазъи нобасомони сиёсӣ, муборизаҳои дохилии аморат, паҳншавии ғояҳои инқилобӣ ва ҳаракати ҷадидияро дар қабзаи оҳанини назорати хеш қарор дода буданд.

Ниҳодҳои махсуси подшоҳии Россия ҳамарӯза фаъолияти амир, ҳаммаслақонаш, рӯҳониёни бонуфуз, чеҳраҳои шинохтаи илму фарҳангро, ки дар байни омма таъсири зиёд доштанд ва, махсусан, ҷадидонро таҳти назорати саҳти доимӣ қарор дода буд. Дар бораи пӯрзур гардидани назорат ва таъкиботи политсияи махфӣи Россия аз болои рӯшанфикрон, ҷадидон – ислоҳотхоҳон устод Айнӣ ҳам қайдҳои зиёд дорад. Чунонки маълум аст, баъди дар Бухоро баста шудани мактабҳои усули нав як гурӯҳ рӯшанфикрон ба ҳам омада, бо номи Тарбияи атфол» ҷамъияти махфӣе ташкил карданд, ки устод Айнӣ ҳам аз ҷумлаи ташкилкунандагони он ҷамъият буд. Политсияи махфӣ аз мавҷудияти чунин як маҳфил огаҳӣ пайдо карда буд. Элчихона (Агентии сиёсии Россия дар Бухоро дар назар аст - Р.А.) ба воситаи ягон хабари дуруст не, балки қиёсан, будани ҷамъияти махфӣро ҳис карда буд... Дар асоси ҳамин қиёсу гумонҳо ба кушбегӣ ва қозикалон ба ин мазмун мактубе фиристода буд: «Дар мадрасаи Қӯқалтош ва гузари Дастурхонҷӣ ҷамъияти махфӣ будааст. Ба воситаи одамони махсус, пинҳонӣ аз вақти ҷамъомади ин ҷамъият хабардор шуда, аъзоёнашро ҳабс ва дафтархояшонро забт кунед».

Аъзоёни ҷамъият аз ин тасмимҳои политсия ва Агентии сиёсӣ пешакӣ огоҳ шуда буданд ва ҳамеша ҳамдигарро пешакӣ огоҳ намуда, эҳтиёткорӣ менамуданд. «Локин – мегӯяд устод Айнӣ, - аъзои Элчихона ва маъмурони политсия ҷамъияти махфиро, ки буданашро ҳатмӣ гумон мекарданд, ёфта натавониста, хеле тангдил шуда, таъкиботи худро торафт меафзуданд» [3, с.105].

Дар баробари ин, баҳусус муллоҳои мутаассибу рӯҳияи зиддирусӣ дошта низ таҳти пайгарду назорати саҳт қарор доштанд.

Яке аз чехраҳои шинохта дар байни рӯхониёни рӯшанфикр ин домулло Икром буд, ки узви муфтиёти аморат махсуб меёфт. Ӯ дар байни уламо бо тарғиби ғояҳои пешқадами худ, аз қабилӣ ҷорӣ намудани усули нави таълим дар мактабу мадрасаҳои Бухоро, барҳам додани фаранҷӣ барои занон ва ғайра шуҳрат пайдо карда буд. «Ӯ марди ростгӯ ва танқидкунандае буд, - иброн меорад дар борааш устод Айнӣ. Ӯ суҳанеро, ки ҳақ медонист, аз амир, вазир ва уламо ибон накарда, дар ҳама ҷо мегӯфт, зулм ва фасоди ҳокиму қозиён, қорҳои қоравои уламои бадқорро ҳар замон фош мекард» [3, с.105]. Домулло Икромро муллоҳои мутаассиб ва амалдорони амир қашми дидан нашоғанд, вале ӯ бо ҳақгӯӣ тундгӯӣ аз обрӯи ҳоса бархӯрдор буд. Аз ин ҷост, ки фиристодаи махсуси генерал – губернатори Туркистон Наумов бо мақсади дақиқтар ва ҳамаҷониба омӯхтани зиддияти байни муллоҳо, бо домулло Икром вохӯрда ба баъзе саволҳои худ ҷавоб гирифтани шудааст, вале домулло Икром Наумовро назди эшонӣ алам Имомуддин фиристодааст. Сӯҳбати Наумов атрофи фаранҷӣ занон, мактабҳои усули нав, даромади пулии мадрасаҳо ва ғайра сурат гирифтааст. Баъди ин ҳодиса қинаву қудурат ва ҳисси бадбинӣ муллоҳо ва амалдорон нисбат ба домулло Икром бештар меғардад ва ҳатто онҳо як гурӯҳ шуда, бо роҳбарии аълам Имомуддин, муфти Абдураззоқ ва мулло Қамариддин ба ҳонаи домулло Икром рафта, бо таҳдиди қуштан аз ӯ талаб қарданд, ки ба таври ҳатти нависад, ки ақидаҳои хилофи шариатанд ва тавба қарда аз онҳо даст мекашад. Рӯзи дигар аз ин мочаро қушбегӣ Мирзо Насрулло оғо шуда, маълум меқнад, ки намоёнӣ генерал-губернатор Наумовро домулло Икром даъват накардааст. Домулло Икром аз таҳдиди муллоҳои мутаассиб ва Аълами Бухоро хеле тарсида, дигар ба масъалаи қадидия даҳлат накарда, изҳор намуд, ки «аълами Бухоро хубтар меғонад ва ҳарчи ӯ гӯяд, ҳақиқат ҳамон аст» - гӯён аз вохӯри бо амалдори рус Наумов даст қашид [5]. Ҳуқумат, ки интизори баҳонае буд, баъди ин мочаро домулло Икромро ҳамчун шахси ҳафноқ ба тумани Пешқӯҳ қози таъин қарда, аз Бухоро берун қард.

Дигаре аз чехраҳои шинохта ва таъсирғуздор дар байни рӯхониён муфти Абдураззоқ ба ҳисоб меғард, ки зодаи Қӯқанд буду қанӯз хеле барвақт дар марқазӣ тавачҷуҳи Ағентии сиёсии Россия дар Бухоро ва шуъбаи махфии политсияи генерал- губернатории Туркистон қарор гирифта буд. Дар маълумотномае, ки дар бораи ӯ дар Ағентии сиёсӣ қамъоварӣ шудааст, қунин таъқид мешуд: «Абдураззоқи муфти барҷастатарин олимӣ Бухорост, бо таассубғароӣ оштинопазириаш (ба ҳар қизи нав) машқур аст. Дар байни рӯхониён сатҳи олий ва амалдорони ҳуқумати баобрӯ ва ниҳоят боқадр мебошад. Ба назди ӯ аз тамоми манотиқи Туркистон муллобачаҳо барои таълимғирӣ меоянд ва дар байни толибилмони мадрасаҳо низ шуҳрати зиёд дорад» [5].

Баъди воқеаҳои қочабори мочарои шиа ва суннӣ моҳи январӣ соли 1910 ва таҳқиқи сабабу омилҳои сар задани он политсия ҳонаи муфти Абдураззоқро низ қоғтуқов намуд. Тарҷумони Ағентии сиёсӣ Шулға тафсилоти қоғтуқови ҳонаи домулло Абдураззоқро шарҳ дода меғависад: «...дарқол анбуҳи муллобачаҳо дар атрофи ҳавлии Абдураззоқ қамъ шуда ба итмомрасии қоғтуқовро мунтазир шуданд, муллобачаҳо қоғтуқови ҳонаи устодашонро ҳашмиғнона қабул қарда, таъқид меқарданд, ки қунин рағтор бо як нағар домуллои баобрӯ таҳқир аст ва онҳо инро фаромӯш нахоҳанд қард» [11]. Ӯарқанд аз ҳонаи ӯ аслиҳа пайдо нашуд, вале ҳуқуматдорони мустамликавии рус аз амир талаб қарданд, ки муфти Абдураззоқ ҳамчун шахси беъғтимоду шубҳанок аз Бухоро берун қарда шағад, вале амир аз тарси муллоҳо ба ин амал қуръат накард.

Баъди қочаи шиаву суннӣ дар ҳуқумати подшоҳии Россия тарағдорони аз нав забт қардан ва пурра ба Россия ҳамроҳ қардани Аморати Бухоро зиёдтару фаъолтар шуданд. Танҳо Вазорати қорҳои қоричӣ ба андешаҳои П.М.Лессар (солҳои 1890-1895 роҳбари

Агентии сиёсии Россия дар Бухоро), ки мегуфт «... мо ба вазифаи ниҳоят душвори таъмини тартибот дар ҳудудҳои беканори байни Туркистону Афғонистон рӯ ба рӯ мешавем» (5, с.53) таъя намуда, дар муқобили ин ҳаракатҳо қотеона мамониат мекард.

Таҳлилу таҳқиқи сабабу омилҳои руҳ додани ғочии шиа ва суннӣ, ҳукуматдорони мустамликавии русро ба он водор намуд, ки назоратро аз болои амалдорону руҳониёни аморат, ки дар рақобату душмании доимӣ қарор доштанд, пурзӯр намоянд. Бо ҳамин мақсад аз ҷониби департаменти политсияи Вазорати қорҳои дохилии Россия ба шӯбаи туркистони политсияи махфӣ дастур фиристода шуд, ки очилан дар Бухоро ба ташкил кардани ғумоштаҳои махфӣ (секретная агентура) шурӯъ намоянд. Бо ин мақсад, сардори шӯбаи политсияи махфӣ подполковник Андреев ба Бухоро сафар карда, вазъиятро дар ҷояш омӯхта, ғаъолияти ғумоштаҳои махфӣи политсияро ба роҳ монда, дарҳол ба департаменти политсия хабар дод, ки супоришро иҷро кардааст ва ҳамзамон таъкид намудааст, ки аввалин маълумоти фиристодаи ғумоштаҳо вазъияти аморатро хеле хатарнок арзёбӣ мекунад.

Шӯбаи туркистони политсияи махфӣ ба департаменти политсияи Вазорати қорҳои дохилӣ хабар медиҳад, ки тарғиби исломгароӣ дар байни аҳоли ҳамовозӣ пайдо кардааст ва майли муллоҳо, ки асосан хиради аморатро ташкил мекунад, ба давлатҳои исломӣ бештар мегардад.

Дар баробари ин, тибқи маълумотҳои махфӣи политсия тавачҷуҳ ва диққати Афғонистон низ нисбат ба Бухоро солҳои охир афзудааст. Ҳатто маълум ва собит карда шуд, ки дар маъракаи «шиақушӣ» аз қисмати шимолии Афғонистон ўзбекҳо, туркманҳо ва тоҷикон пешакӣ ба Бухоро ворид шуда, дар лату қӯб кардани эронӣҳо ғаъолона ширкат варзидаанд. Ҳамчунин шӯбаи туркистони политсияи махфӣ вазъиятро ҷиддӣ таҳлил карда, ҳулоса кардааст, ки вучуди эмиссарҳои Афғонистон дар ҳудуди аморати Бухоро назар ба тарғиботи туркҳо хавфноктор аст.

Вазъи рафтуомад ва муносибатҳои тичоратии Афғонистону аморати Бухороро омӯхта, Андреев ба Петербург хабар медиҳад, ки сарҳади мо байни аморату Афғонистон ниҳоят суғ хифз мешавад ва Афғонистон аз ҷиҳати тактиқию стратегӣ аморатро ҷиддӣ омӯхта ҷосусҳои сиёсию низомии худро дар тамоми қаламрави Бухорою Туркистон партофтааст. Аниқ карда шуд, ки шумораи онҳо дар аморат аз садҳо нафар иборат буда, асосан аз сарбозони афғон иборатанд, ки Бухороро бо аслиҳа таъмин мекунад.

Бо воситаи ғумоштаҳои худ политсия аз он воқиф мегардад, ки 11 нафар намояндагони руҳониёни бонуғуз ба Қобул рафта, бо бародари амири Афғонистон-Насруллоҳон ва генерал Файзмухаммадхон вохӯрӣ анҷом додаанд [5, с.55].

Тавре ки аз рафти ҳодисаҳои баъдӣ маълум мегардад, ин ҳайати ғайрирасмӣи рӯҳониён дар рафти ин гуфтушунидҳо ба он ноил гардидаанд, ки розигии ҳукумати Қобулро то дараҷае ба даст биёранд ва ҳангоми сар задани шӯруши умумӣ дар Бухоро (дар ин бора поёнтар суҳан хоҳад рафт) ва озод шудани мардум аз зулми амири ғуруҳташудаю хизматгори содиқи русҳо, аморат ҳамчун вилояти мухтор ба Афғонистон ҳамроҳ мегардид [5, с.55]. Ҳукумати Афғонистон боварӣ дошт, ки дар ҷунин ҳолат Россия ҷуръат намекунад, ки бо Англия муқобилият намояд, зеро Англия пуштибони Афғонистон буд.

Бо мақсади пайғирӣ намудани ҳамин масъала аз Қобул Муҳаммад Акбархон ном шахси бовариноқи Насруллоҳон (мушовираш оид ба масоили сиёсӣ) ба Бухоро ворид шудааст, то бо роҳбарияти олии руҳониёни Бухоро робита барқарор намояд, вале қормандони политсияи махфӣ пешдастӣ карданду ҷунин мулоқот доир нагашт. Қормандони политсияи Россия дар шохидии намояндагони ҳукумати Бухоро ҳонаҳои якҷанд нафар ташкилкунандагон-сарқардаҳои шӯриши дар нақшабударо, ки ғумоштаҳои махфӣ ошқор карда буданд, қоғуқов намуда миқдори зиёди

аслиҳаи оташфишон (асосан истехсоли Россия) ва дигар намуди силоҳхоро мусодира карданд [5,с.55]. Ба андешаи ғолиби кормандони политсия ин маҷмуи аслиҳа ҳамон силоҳхое буданд, ки соле пештар аз анборҳои аслиҳаи округи ҳарбии Туркистон дуздада шуда буданд, аз ин ҳолат генерал-губернатор Самсонов боизтироб хабар дода буд. Тибқи маълумоти гумоштаҳои округи ҳарбии Туркистон дар дуздии миқдори калони аслиҳа Муҳаммад Ғиёсхон ном шахрванди Афғонистон даст дошт, ки дар зери никоби тоҷир ғаёлият мекард [7]. Ӯ дар баробари ғаёлияти тоҷирӣ, дар ҳақиқат қорҳои зиёди ҷосусиро натаанҳо дар Бухоро, балки дар Туркистон ҳам пеш мебард. Вале аз хонаҳои якҷанд нафари дигари ташкилкунандагони асосии шӯриш назар ба маълумоти гумоштаҳои махфӣ ҳеҷ чизе шубҳанок, ки гуноҳи онҳоро собит карда тавонад, пайдо накарданд ва онҳо аз об хушк баромаданд. Маълум мегардад, ки ин ашхос ниҳоят дурандешу эҳтиёткор будаанд.

Агентии сиёсӣ ва идораи политсия аз амир талаб намуданд, ки яке аз рӯҳониёни бонуфуз, душмани ашаддии русҳо ва яке аз саркардаҳои ташкилкунандагони шӯриш мулло Абдурасулро аз Бухоро берун кунад, вале амир аз ғазаби муллоҳо тарсида аз ин қор даст кашид [9]. Назар ба маълумоти подполковник Андреев «Шухрат ва таъсири мулло Абдурасул ба аҳоли он ҷунун пурзур аст, ки хангоми бардоштани мавзӯи аз аморати Бухоро берун кардани ӯ амир ва ҳукуматаш қатъиян аз он даст кашиданд, зеро аз он тарсиданд, ки ин амал метавонад норизогии рӯҳониён ва тамоми мардумро ба бор орад» [5,с.56].

Тибқи маълумоти ғаврии политсия дар қатори Муҳаммад Ғиёсхони афғон инчунин дигар шахрвандони Афғонистон, аз қабиле Аҳмадҷон, Сайид Муҳаммадхон, Муҳаммад Каримхон низ дар либоси тоҷирӣ ба қорҳои ҷосусӣ машғул буданд [15,с.127-134]. Кормандони политсия ба воситаи гумоштаҳояшон дақиқ карда буданд, ки ҷосусони афғон бо Бадриддин - писари қозикалони марҳуми Бухоро-Бадриддин ва эшони Ибодуллохон робитаи наздик доштанд. Вазифаи Бурҳониддин аз он иборат буд, ки аз бухорониёни хайрхоҳ барои хароҷоти молиявии шӯриш маблағ ҷамъ мекарданд [5,с.56].

Мулло Ибодулло суфии бародарони нақшбандия, шахсияти таъсиргузор дар байни рӯҳониёни аморат маҳсуб меёфт. Бародарони мусулмон – пайравони нақшбандия яке аз ҷамъиятиҳои бонуфузи мусулмонон натаанҳо дар аморати Бухоро, балки дар тамоми Осиёи Миёна қисмати русии Туркистон, Қафқоз, Хитой, Афғонистон, Туркия ва дигар мамлакатҳои исломӣ ба ҳисоб мерафт. Соли 1898 яке аз сарварони ин иттиҳод эшони Дукҷӣ дар Андичони водии Фарғона шӯриш бардошта буд.

Дар маълумотномае, ки Агентии сиёсӣ дар бораи шайх Ибодулло бо воситаи политсияи махфӣ ҷамъ карда буд, чунин навишта шудааст: «Эшони Ибодулло Махсум, ки дар мадрасаи Халифа Ҳусейн зиндагӣ мекунад, шухрати беандоза зиёд дорад. Бо зиндагии парҳезгоронаю порсоёнаи худ аз шайхони дигар, ки чандин зану молу сарват доранд, фарқ мекунад. Пайравони Ибодулло-Ҳочӣ аз Фарғона ва дигар минтақаҳои Туркистон буда, шухрати ӯро ба тамоми манотиқи Осиёи Миёна бурдаанд. Дар ҳоли ҳозир шумораи шогирдонаш аз 3 ҳазор нафар зиёд мебошад» [10].

Тибқи маълумоти ғаврии ҷамъоваришуда эшони Ибодулло-ҳочӣ роҳбари маънавии ҷараён ва тарафдорони ғояи муттаҳид сохтани мамлакатҳои мусулмонӣ, аз ҷумла Афғонистону Бухоро дар зери парчами ягонаи мубориза бар зидди кофирон буд. Дар байни мусулмонони равияҳои гуногун, шогирдони як мактаб ё мударрис ё пири дигар зиддияти ҷиддио оштинопазир вучуд нашошт. Агар сухан аз боби мубориза бар зидди кофирон равад, онҳо бо ҳам муттаҳид буданду хусумату зиддиятҳои ҷузъии байни худро фаромӯш мекарданд.

Бинобар ин, политсияи махфӣ тамоми робитаҳои саркардагони шӯришро муайян карда, фаъолияти ҳар яки онҳоро зер нazorати ҷиддӣ қарор дод ва аз сар задани як шӯриши зиддирусӣ ҷилавгирӣ намуд [5,с.54].

Дар натиҷаи бурдани қорҳои фаврӣ политсияи махфӣ маълум кард, ки илҳомбахшу ташкилкунандагон ва сарварони шӯриш шахсони пештар ба политсия шинос Аълами Бухоро муфти Имомуддини садр, муфти мулло Абдураззоқ, мулло Абдурасул, мулло Қамар (Қамариддин Ногаеви тотор) ва мулло Хонмуроди тошкандӣ будаанд [5,с.54]. Онҳо ният доштанд, ки 4 декабри соли 1910 дар шаҳри Бухоро шӯришро оғоз кунанд ва ба онҳо мусулмонҳои атрофи шаҳр, баъдан аҳолии тамоми аморат ҳамроҳ хоҳад шуд. Ҳамчунин онҳо боварӣ доштанд, ки шӯриши Бухороро, ки минбаъд ҷанбаи зиддирусӣ хоҳад гирифт, мусулмонони Афғонистон, Фарғона, Туркия ва Қазқоз тарафдорӣ мекунанд. Бо ҷораандешии саривақтии қормандони политсияи рус аз шӯриш ҷилавгирӣ карда шуд. Дар ҳамон шабу рӯз амир Абдулаҳад дар бистари марғ қарор дошт ва агар ин нақша амалӣ мегашту сарбозони афғон ҳамроҳ мегаштанд, Бухоро оғуштаи хун мегардид. Зеро рӯҳониёни ташкилкунандаи шӯриш амир Абдулаҳад ва писараш Олимхонро фурухташудаи русҳо ва хизматгори содиқи кофирон медонистанд.

Сарфи назар аз пешгирӣ қардани шӯриш, вазъи муташанничи дохилии Бухоро ором нагашт. Тибқи маълумоти фаврии политсия, фикри шӯриш аз зехни рӯҳониёни рӯҳияи зиддирусидошта ханӯз берун нарафта буд ва ҳамин гуна шӯришро боз дар моҳи рамазони соли 1911 (яъне моҳи ноябр) ба нақша гирифта буданд [5,с.54]. Аз рӯйи маълумоти махфии аз Қогон ба идораи политсияи махфӣ расида, дар рафти ин шӯриш бояд русҳо ва онҳое, ки табааи Россияро доранд, лату қуб шуда, ҳамчунин дар нақша гирифта буданд, ки ҷавонон - муллобачаҳо аз дарвозаи Имом ва Намозгоҳ ба шаҳр силоҳ дароварда тирпаронӣ кунанд... дар шаҳри Бухоро сокини маҳаллие дастгир гардид, ки борут тайёр карда, ба шӯришгарон тақсим мекард» (9). Ҳамчунин идораи политсияи махфӣ маълум кард, ки дар арафаи моҳи шарифи Рамазон аз водии Фарғона муллобачаҳо, ки таҳсил мекарданд, пеш аз вақти муқаррарӣ, яъне пеш аз таътил ба шаҳри Бухоро баргаштанд. Ҳамасола онҳо танҳо дар моҳи амазон ба таътил мебароманд.

Баъди тафтиш ва таҳқиқи политсия ошқор гардид, ки ин муллобачаҳо ро пирашон мулло Абдурасул, зодаи Самарқанд, мударриси мадрасаи Турсунҷон ба Бухоро даъват карда будааст. Аксарияти онҳо пеши ин мулло сабақ гирифта буданд ва даъвати ӯро пазируфта, пеш аз муҳлат ба шаҳр баргашта будаанд.

Тибқи маълумоти фаврӣ, ки политсияи махфӣ ба даст оварда буд, афрӯхтани гулхан дар яке аз тепаҳои баланд, ки аз тамоми нуқтаҳои шаҳр онро дидан мумкин бошад, ишора ба оғози шӯриш буд [5,с.58]. Худи шаҳр ба маҳаллу гузарҳо тақсим карда шуда буд ва ба ҳар як гузар шахси мутасаддие барои роҳбарии муллобачаҳо муваззаф шуда буд. Политсия инчунин муайян намуд, ки дар қори ташкилии шӯриши соли 1911 ду ҷосуси турк – Мустафо-афандӣ ва Маҳмуд-афандӣ иштироки фаъол доранд [5,с.58]. Бояд қайд кард, ки дар қатори шаҳрвандони дигар мамлакатҳои исломӣ шаҳрвандони Туркия ҳам тез-тез дар Бухоро пайдо гашта, аз ҷониби рӯҳониёни бонуфуз ва ҳатто худи амир бошукуху пурдабада пешвоз гирифта мешуданд. Ба қавли тарҷумон ва қорманди Агентии сиёсии Россия Шулга ташрифи баъзе аз шаҳрвандони Туркия характери тичоратӣ дошта, мақсади ҷамъоварии молу сарватро дошт, дар баробари ин, онҳо муллоҳои мутаассиби бухороиро дастгирӣ мекарданд ва иштироки ин ду нафар табааи Туркия дар рафти ташкили шӯриш бараъло намоён буд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, бо туфайли қордонӣ ва дуруст ба роҳ мондани қорҳои пешгирию фаврӣ политсияи махфӣ тавонист аз ин шӯриш – хунрезии навбатӣ низ ҷилавгирӣ намояд.

Ба он нигоҳ накарда, ки аз ду шуриши пешакӣ тархрезиишудаи рухониёни мутаассиби рӯҳияи русбадбинӣ дошта ҷилавгирӣ карда шуд, муборизаи муллоҳои чаҳолатпараст бар зидди Россия пинҳонӣ идома дошт. Баъди оғози ҷангҳои Балқан дар тирамоҳи соли 1912 рӯҳияи зидди русӣ дар аморати Бухоро боз ҳам қувват пайдо кард, ки он таҳқиқоти ҷудоғонаро тақозо дорад.

Пайнавишт:

1. Абдурауфи Фитрати Бухорӣ. *Баёноти сайёҳи Ҳиндӣ*. - Душанбе: Ирфон, 2009.
2. Адиб Холид. *Ҷадидон, Миллат ва Ватан [Захираи электронӣ]*. <https://ozodi.org/a//1223514.html> (санаи муруҷ.: 26.05.2021).
3. Айнӣ С. *Таърихи инқилоби Бухоро*. - Душанбе: «Адиб», 1987. С.105.
4. Арапов Д.Ю. *Мусулманское движение в Средней Азии в 1910 г. (по архивным материалам Департамента полиции МВД Российской империи //Сб. Русск. ист. общ. М.Т.Б (153). - М., 2002. - С.127-134.*
5. Броздин С.С. *Пробуждение Бухары: Бухарский эмират в конце XIX - начале XX вв. Karadeniz. 2012. №4 (14). S. 47-64. [Электронный ресурс]. https://vk.com/wall-52136985_5193 (дата обрац.: 10.03.2021).*
6. *Розиқзода А.Ш. Миришаб*. - Душанбе: Ирфон. 2021.-423 с.
7. *Российский государственный исторический архив. Ф.821, оп, 8. д.612, л.369 обр.*
8. *Хотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре. Душанбе, 2018.*
9. ЦГА Р. Уз. Ф.И.- 461.оп.1.д.1023.л.71обр.
10. ЦГА Р.Уз. Ф.И.- 461.оп.1.д.1260.76.обр.
11. ЦГА Респ. Узб. Ф.И-461, оп.1, д.1260, л.75 обр.

Reference Literature:

1. Bukhara, Abdurauf Fitrat. *The Notes of Indian Traveller*. - Dushanbe: Cognition. 2009.
2. Adib, Kholid. *Jadids, Nation and Motherland [Electronic resources]*. <https://ozodi.org/a//1223514.html> (Date of appeal: 26.05.2021).
3. Ayni, S. *The History of Bukhara Revolution*. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. - p.105.
4. Arapov D.Yu. *Moslemic Movement in Middle Asia in 1910 (proceeding from the archival materials of the Police Department Being under the Auspices of Home Affairs Ministry of the Russian Empire // Collection of the Russian Historical Association. MTB (153). - M. 2002. -pp.127-134.*
5. Brozdin S.S. *Awakening of Bukhara: Bukhara Emirate at the End of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries. Karadeniz. 2012. №4 (14). - pp. 47-64. [Electronic resource]. https://vk.com/wall-52136985_5193 (Date of appeal: 10.03.2021).*
6. *Roziqzoda A.Sh. Mirshab (chief of police and night patrol). - Dushanbe: Cognition, 2021. - 423 pp.*
7. *Russian State Historical Archive. File 821, inv. 8, case 612, sheet 369 –from face and reversed sides.*
8. *Khotamov N.B. Overthrow of Emir`s Regime in Bukhara. – Dushanbe, 2018.*
9. *CSA (Central State Archive of Uzbekistan Republic). – 461, inv. 1, case 1023, sheet 71 from face and reversed sides.*
10. *ibidem. case 1260, sheet 76.*
11. *ibidem. sheet 75.*